

MÕNED JÄRELDUSED “REISIJUHTIDE” PROJEKTIST*

LJUBOV KISSELJOVA, LEA PILD,
TATJANA STEPANIŠTŠEVA

2006. aastal algatasid kolm vene kirjanduse õppetooli õppejõudu (L. Kisseljova, L. Pild, T. Stepaništševa) projekti “Eestimaa esitlus 19.–21. saj võõrkeelsetes reisijuhtides: retoorika ja ideoloogia” (Eesti Teadusfondi grant nr 7021, 2007.–2008. a).

Autoreid huvitas Eesti ning eestlaste retseptatsioon muudes, eeskätt piiriäärsetes kultuurides. “Eesti teema” käsitlemine täiesti uue, varem teaduskäibesse toomata materjali põhjal pakkus eriti produktiivseid võimalusi. Arvestades reisijuhi tüüpi väljaannete massilist iseloomu ja vastavalt neis pakutava Eesti kuvandi mõju turistidele ning reisijatele, lootsime luua ettekujutust sellest, kuidas nägi ja näeb välja meie maa koos oma põliselanikega väljast tulnud vaatlejate (võõrkeelsete turismiteatmike autorite ja lugejate) silmis. Eelkõige huvitasid meid saksa- ja venekeelsed reisijuhid, kuna Eesti oli ajaloolistel asjaoludel pikka aega kuulunud saksa ja vene poliitika- ning kultuuriruumi. Projekti väljundiks pidi saama lokaalse diskursuse kirjeldamine — Eesti kuvand ning selle evolutsioon erinevatel ajastutel, nii nagu seda konstrueeritakse reisijuhtides, ja edasi — selle “võõra” pilgu võrdlemine pilguga “seestpoolt”, “omade” (eestikeelsete reisijuhtide autorite ja lugejate) vaatenurgaga.

Kõigi nende ülesannete lahendamine ei olnud siiski võimalik reisijuhi kui sellise teksti olemuse analüüsita.

On teada, et reisijuhi kui žanri ajalugu algab antiiksetest *Itineraria*’test, mis teavitasid rändureid marsruutidest. Nad kujutasid endast teekaarte ja märkisid vahemaid eri punktide vahel. Varasest keskajast peale hakkasid levima palverännakute juhid (proskiniitaariumid), mis olid ette nähtud Pühale Maale suunduvatele krist-

* Artikkel on kirjutatud ETF grandil nr 7021 toetusel.

lastele. Esimesed Euroopa reisijuhid tavarändajatele ilmusid 16. saj, kuid hakkasid laiemalt levima alles 18.–19. saj, koos uue kultuuripraktika — turismi — arenemisega, mis muutus võimalikuks seoses Lääne-Euroopa ühiskonna muutumisega ning üldkättesaadava massitranspordi arenemisega.

19. saj algul kujunes välja kaasaegne reisijuht — *baedeker*, mis sai nime Saksa kirjastajalt Karl Baedekerilt (1801–1859), kes esimesena Euroopas rajas spetsiaalse reisijuhtide kirjastuse. Kahe reisijuhtidele spetsialiseerunud kirjastusfirma (Baedeker ja John Murray II (1778–1843) ning John Murray III (1808–1892)) konkurentsi tulemusel töötati välja universaalse seeriaviisilise reisiteatmiku tüüp, mis on saanud iga maailmas ringi rändava tavakodaniku hädavajalikuks kaaslaseks.

Asudes reisijuhtide uurimisele, lähtusime hüpoteesist, et saksa- ja ingliskeelsetele baedekeridele kuulsust toonud ning neis žanri eeskujumudelid teinud objektiivsus ja erapooletus on vaid sätumus, mis erinevalt realiseerub (ja mida alata, olgugi erineval määral, rikutakse!) erinevatel ajajärkudel ja erinevatel maadel. Uurimus andis rikkalikku materjali lähtehüpoteesi paikapidavuse kinnituseks.

Jõudsime järeldusele, et reisijuht on sõnaline žanr autori/koostaja poolt määratud pragmaatika ning kommunikatiivse strateegiaga, mis on lülitatud nii reklaami- kui ideoloogilisse diskursusesse ja selgepiirilisel määral modelleerib kirjeldatava ruumi retseptiooni [vt täpsemalt L. Kisseljova artiklit käesolevas väljaandes].

Taalise modelleerimise esimene retooriline vahend on vaadeldavate objektide valik, teine — nende hierarhia kujundamine spetsiaalse märkuste, asteriksidesüsteemi abil [vt T. Stepaništševa artiklit samas väljaandes], või kasutades hinnangulisi epiteete; kolmas — viitamised autoriteetsetele arvamustele; neljas — mitmesuguste stilistiliste registrite kasutamine. Veel suuremal määral kehtib öeldu riigi või linna ajaloolis-kultuurilise kirjelduse puhul, mis tingimata kuulub baedekeri koosseisu. Seega, vajadus elavdada jutustust, luua mulje vahetust kontaktist lugejaga astub tingimata vastuollu objektiivsuse ootusega ja justnagu toob reisijuhid tagasi reisikirjelduste juurde, millest nad välja kasvasid.

Olulisel määral anonüümse ning kollektiivse žanrina¹, sisaldab reisijuht ometi sageli selgelt väljendunud autoripositsiooni, nagu ka orienteeritust konkreetsele lugejale.

Meie uurimus ongi pühendatud reisijuhi ideoloogiliste alltekstide ning retoorika kirjeldamisele Eesti kohta eri aegadel ja eri keeltes avaldatud reisijuhtide konkreetse materjali põhjal. Oma hüpoteeside kontrollimiseks, võrdlusmaterjalide sissetoomiseks ja meid huvitava materjali mitmekülgse vaatlemise võimaldamiseks korraldati interdistsiplinaarne seminar, milles osalesid 7 riigi (Soome, Saksamaa, Kanada, Venemaa, Leedu, Läti, Eesti) filoloogid, ajaloolased, kulturooloogid. See toimus vene kirjanduse õppetooli juures 15.–16. detsembril 2007. Diskussioonist võtsid elavalt osa kuulajad: kolleegid ja doktorandid õppetoolist (ka ettekandjate seas oli kolm Tartu ja Peterburi doktoranti), samuti Eesti Rahva Muuseumi töötajad, õpetajad ning giidid-praktikud. Seminari materjalid, mida väljaande ettevalmistamise käigus on oluliselt töödeldud ja täiendatud, ilmuvad käesolevas kogumikus.

Tegelikult võiks seda pidada kollektiivseks monograafiaks, kuna siin käsitletakse reisijuhtide žanrilisi ja ajaloolisi tunnuseid tekstide näitel, mida on enam kui kahe sajandi jooksul avaldatud eri keeltes ja riikides. Samas kujutab iga selle raamatu peatükk endast ka eraldi lõpetatud artiklit, mida saab lugeda ja kasutada iseseisva teadustööna. Just seetõttu ei pidanud toimetaja ja teised projekti osalised vajalikuks eemaldada teatud artiklitest omavahel haakuvaid passaaže. Iga autor pöördub ühtede ja samade teoreetiliste seisukohtade või koguni faktide poole oma kontekstis ja käsitleb neid omamoodi, liigne unifitseerimine tähendaks konkreetsete temade vaesestamist. Nii sisaldavad hinnalisi tähelepanekuid reisijuhi žanriliste põhitunnuste geneesi ja kujunemise kohta tööd, mis on kirjutatud nii eesti (J. Nõmme art.), kui ka soome (M. Vituhnovskaja-

¹ Näiteks nii suurt maad nagu Vene impeerium kirjeldasid reisijuhtides paljud spetsialistid, kelle nimed jäid kirjastuse kaubamärgi taha. Mitte alati ei ole võimalik välja selgitada, kes nimelt kirjutas konkreetsele piirkonnale, näiteks Eestile pühendatud osa.

Kauppala), leedu (P. Lavrinets), ukraina (I. Bulkina), saksa (S. Siro-tinina) ja vene-nõukogude (L. Kuznetsova) materjalide alusel.

Peatume lähemalt tulemustel, mis puudutavad Eesti ja eestlaste kuvandit võõrkeelsetes reisi juhtides (sellele teemale on pühendatud ka enamik käesoleva väljaande artikleid). Muidugi on need esialgsed. Grandi kaheaastasel kestvusperioodil ei olnud võimalik detail-selt läbi töötada kogu väljaselgitatud hiigelmaterjali. Kollektiivsete jõupingutustega koostatud bibliograafia Eestit käsitlevatest reisi-juhtidest sisaldab hetkel üle 400 kirje, kuid ilmselgelt vajab täien-damist. Just seetõttu ei avalda me bibliograafilist loetelu käesole-vas raamatus, vaid paigutasime selle projekti täitjate poolt väljatöö-tatud internetileheküljele “Vademecum” [www.ruthenia.ru/vade-mecum]; see võimaldab loetelu jooksvalt korrigeerida.

Hoolimata ülalöeldust, on juba praegu võimalik eristada teatud etappe reisi juhtides esitatava Eestimaa ja eestlaste kuvandi evolutsioonis². Näiteks vaatlevad 1830.–1840. aastate esimeste venekeel-sete reisi juhtide autorid Eestit kui sakslaste maad (saksakeelsed reisi juhid on sel seisukohal kuni 1920. aastateni), eestlasi vaevalt märgates ja kirjutades neist heal juhul üleolevalt, näidates neid kir-jaoskaja, kuid kangekaelse ja rohmaka rahvana. Sealjuures kirjel-datakse maad tervikuna eeskujulikult tsiviliseerituna, kui “Venemaa Euroopat” ja tuuakse impeeriumi teistele osadele eeskujuks.

Analoogiline suhtumine Eesti- ja Liivimaasse kestab vene reisi-juhtides impeeriumi hävimiseni, kuid oluliselt muutub neis suhtu-mine eestlastesse juba 1850. aastate lõpuks. Mitte ainult vene, vaid ka inglise reisi juhtides hakatakse eestlastest rääkima kui rõhutud, kuid vabadustarmastavast ja uhkest rahvast.

Tõeline murrang toimub 1860.–1870. aastatel. See on ühest kül-jest seotud nn Balti küsimuse arutamisega vene ja euroopa ajakir-janduses, mis mõistis hukka sakslaste ülemvõimu; teisest küljest aga eesti rahvusliku ärkamisajaga, eepose “Kalevipoeg” avaldami-sega, C. R. Jakobsoni isamaaliste kõnedega, sini-must-valge rah-

² Vt lähemalt: *Kisseljova, L. Pild, L. Stepanišševa, T.* Eestimaa ja eest-laste kuvandi areng XIX sajandi ja XX sajandi alguse reisi juhtides // *Keel ja Kirjandus*. 2008. Nr 12. Vt ka S. Issakovi art. käesolevas väl-jaandes.

vuslipu ilmumisega jne. On loomulik, et nüüdsest ilmub ka reisi-juhtides tunduvalt rohkem informatsiooni eestlaste kohta ja nende tegevusest rahvuskultuuri säilitamisel, eesti perioodikast, akadeemik F. J. Wiedemanni ja M. Veske eesti keele alastest töödest jne. Selles mõttes saksakeelsed reisijuhid ei jää maha venekeelsetest, vaid on sageli ka nende allikaks.

Siiski jäid ka 20. saj algul võõrkeelsed reisijuhid Eesti kohta veel maha eesti kultuuri arengust. Venelased ja sakslased kaldusid endiselt seda maad tajuma ja kirjeldama kui oma emamaa ääremaad, kuigi samas 1914. a Tartus Eesti Kirjanduse Seltsi juures loodud Eesti Koduloouurimise komisjon juba lähtus teiselt seisukohalt.

Komisjoni töö katkestas sõda, see taastus 1920. a uutes, iseseisva Eesti Vabariigi tingimustes. 1925.–1939. andis see eesti keeles välja seitse paksu köidet, erinevate Eesti regioonide üksikasjalise kirjeldusega; need sisaldasid ka alajaotust “Rändajaile”. Nende alajaotuste võrdlemine kõige “eestilikumate” võõrkeelsete reisijuh-tidega demonstreerib näitlikult nende põhimõttelist erinevust. Eesti teatmeteosed räägivad *omast omadele* — koduurijatele ning Eesti elanikele, kelle sihiks on kodumaa täpsem tundmaõppimine.

Sama tendents iseloomustab ka nõukogude perioodi reisijuhte Eesti kohta. Brošüürid, mis avaldati vene keeles (või tõlgiti vene keelde) ning olid määratud *võõrale*, “väljastpoolt” lugejale, olid nõukogulikumad, aga need, mis ilmusid ainult eesti keeles ja olid määratud *omadele*, püüdsid kasvõi mingil määral redutseerida juttu lõputust klassivõitlusest ja sotsialistliku ülesehitustöö saavutustest. Eesti reisijuhid toetusid sõjaeelse Eesti Vabariigi kodu-uurimusli-kule traditsioonile, sisaldasid palju enam teavet eesti rahvuskultuuri kohta ning kujunesid omamoodi opositsiooniks ametlikule trendile [vt L. Pildi art.]. See, kuidas okupeeritud maa tsensuuritingi-mustes õnnestus teoks teha taolisi üllitisi, vajab veel täiendavat uurimist.

Mõistagi tähistavad siintoodud järeldused vaid üldist tendentsi kõi-ge erinevamate reisijuhtide hiigelhulgas. Suur osa neist kujutab endast puht reklaamtrükiseid, mis ei pretendeeri mingile ideoloogiale,

v.a. tarbimine ja meelelahutus [vt selle kohta S. Issakovi ja A. Engeli art.].

Omapärase vaatega Eestile paistavad silma lähimate naabrite lätlaste [vt J. Kursite art.] ja soomlaste [vt J. Protassova art.] avaldatud reisijuhid.

Väliseestlase E. Sandeni unikaalne ingliskeelne Tallinna reisi-juht 1985. aastast sisaldab ka 1935. a ingliskeelse reisijuhi teksti ja avab täiel määral reisijuhi ideoloogilised võimalused [vt D. Kilfoy ja J. Pogosjani art.]. Sanden nostalgitses “hävinud linna” teemal, kuid õnneks ei osutunud prohvetiks: mõni aasta hiljem nägime vaba Tallinna taassündi taasvabanenud Eestis.

1990.–2000. aastate mitmesugused ja paljumeelsed reisijuhid, mis on ilmunud Eestis või mujal, jälgivad küll väliselt baedekerite traditsiooni, kuid sisaldavad sageli kontrollimatut ja tendentslikku informatsiooni. Need vajaksid spetsiaalset uurimist ja neist on käesolevas raamatus vähe juttu [vt siiski üksikuid tähelepanekuid A. Engeli, J. Kursite ja J. Protassova artiklites].

Projekti teema osutus nii töögrupi liikmete kui ka töö käigus meiega liitunud teiste maade kolleegide jaoks erakordselt huvitavaks ja viljakaks. Me väljendame neile sügavaimat tunnustust 2007. a seminaril osalemise ja kogumiku jaoks artiklite loovutamise eest. Loodame, et meie koostööd õnnestub jätkata ning edasi arendada järgneva projekti raamides.